

УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Науково-дослідний інститут порівняльного публічного права
та міжнародного права

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЕКОНОМІЧНІ СВОБОДИ І ПРАВА

М о н о г р а ф і я

За ред. проф. Михайла Савчина

Ужгород • Видавництво «РІК-У» • 2020

Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород : Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с.

У монографії визначаються юридичні підстави для втручання держави у здійснення економічних свобод, розкриваються основні критерії правового регулювання економічних свобод згідно із засадами верховенства права, пропорційності, поділу влади, розмежування питань законодавства та регуляторної діяльності держави. Приділено окрему увагу регуляторній діяльності виконавчої влади, розкрито статус і роль у цьому процесі незалежних державних агентств та основних напрямів їх діяльності. Досліджено особливості здійснення економічних свобод у зв'язку із бізнесом, у сфері ІТ-права, муніципальному та сімейному праві та в деяких інших суспільних сферах.

Рецензенти:

БОРИСЛАВСЬКА Олена Марківна, доктор юридичних наук, доцент;

СТЕЦЕНКО Семен Григорович, доктор юридичних наук, професор.

Ця монографія написана у рамках наукового проєкту «Правове регулювання економічної системи у контексті глобалізації: свобода, інституції, процедури, інновації, перспективи», яке виконується завдяки виділенім коштам Національного фонду досліджень України.

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради юридичного факультету Ужгородського національного університету.
Протокол № 5 від 6 лютого 2020 р.*

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження втручання держави в економічні свободи	9
1.1. Основні підходи до розуміння втручання держави в економічні свободи.....	9
1.1.1. Економіка та право: стохастика та порядок	11
1.1.2. Основні моделі втручання держави в економіку	14
1.2. Основні моделі втручання держави в економічні свободи та принцип пропорційності	24
1.2.1. Принцип пропорційності як трискладовий тест.....	25
1.2.2. Проблема балансування та ієрархія цінностей.....	33
Розділ 2. Доктрина Regulatory State у конституційному та адміністративному праві	38
2.1. Концепт регуляторної держави у сучасному конституційному і адміністративному праві.....	40
2.2. Делегування законодавчих повноважень	49
2.3. Належна правова процедура та регуляторна держава: роль незалежних агенцій	51
2.4. Економічний аналіз права та регуляторна держава	62
2.5. Судовий контроль та регуляторна держава.....	66
Розділ 3. Окремі питання бізнесу і прав людини	76
3.1. Бізнес як носій зобов'язань у сфері прав людини	77

3.2. Обов'язок держави захищати права людини від порушень з боку бізнесу.....	85
3.3. Корпоративна відповідальність поважати права людини	92
3.4. Роль бізнесу у забезпеченні захисту прав людини в умовах конфлікту	99
Розділ 4. IT-право та економічні свободи	110
4.1. Економіко-правовий аналіз поняття IT-права та сфери його застосування.....	110
4.2. Свобода підприємництва та реалізація права на працю в IT-сфері: вітчизняні контраверсії	117
4.3. Юридичний супровід IT-бізнесу в умовах глобалізації економіки	125
4.4. Економічна складова екстериторіальної юридичної відповідальності у IT-сфері	135
Розділ 5. Окремі аспекти забезпечення економічних свобод і прав.....	142
5.1. Муніципальні економічні права і свободи.....	142
5.1.1. <i>Взаємозв'язок економіки та прав людини: муніципально-правовий вимір</i>	142
5.1.2. <i>Концептуальне обґрунтування муніципальних економічних прав людини</i>	156
5.1.3. <i>Загальна характеристика окремих видів муніципальних економічних прав</i>	165
5.2. Економічна свобода та сімейні відносини	176
5.3. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання	188
Список використаних джерел.....	213

*Присвячується світлій пам'яті
професора Томаша Олексика*

ВСТУП

Економічні свободи для перехідних конституційних демократій – доволі чутлива тема. З точки зору досягнень сучасної доктрини конституціоналізму, зокрема поваги до гідності людини та приватної автономії індивіда, існує потреба проаналізувати основні моделі втручання держави в економічну систему. Тут доволі складно говорити про існування кореляції між гарантіями політичних свобод та ефективним здійсненням економічних свобод. Такі моделі накладаються на особливості перехідних конституційних демократій для визначення прийнятного алгоритму економічних реформ.

У перехідних демократіях існують проблеми із визначенням політичним порядком денним, який не завжди узгоджується із ідеєю обмеження влади задля забезпечення економічних свобод. Наше колективне дослідження має на меті з'ясувати основні параметри реалізації економічних свобод з точки зору приватноправового, національно-державного та наднаціонального механізму формулювання, відтворення та перетворення правил. Оскільки ці питання пов'язані зі ступенем формування економічного порядку певного типу, то вони мають багатоаспектні конотації на різних рівнях соціальної інтеграції та взаємодії учасників економічних відносин, врегульованих правом.

У першому розділі монографічного дослідження проаналізовано основні моделі втручання держави у здійснення економічних свобод на засадах пропорційності. Компаративний аналіз моделей втручання держави у здійснення економічних свобод через призму принципу

та основоположних свобод.²⁷¹ Тобто втручання в сімейне життя буде допустимим, якщо цього потребує економічний добробут. Зрозуміло, таке втручання має бути дозволено законом та відповідати принципу верховенства права.

Таким чином, економічні свободи та права не тільки тісно переплітаються із сімейними відносинами, але і їх здійснення може обмежуватися сімейними інтересами, інтересами одного з подружжя та дитини, що дозволяє нам зробити висновок, що сімейне життя людини може мати безпосередній вплив на її економічну свободу. Водночас економічний добробут може обґрунтовувати допустимість втручання у сферу сімейного життя.

5.3. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання²⁷²

Торгівля людьми, в тому числі з метою експлуатації у формі примусової праці, є одним з найгрубіших порушень прав і свобод людини.

Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 р. у ст. 23 Загальної декларації прав людини проголосила, що «кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття» (ч. 1), «кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю» (ч. 2), «кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення» (ч. 3).²⁷³

²⁷¹ Посібник за статтею 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (пер. О. Дроздова, О. Дроздової) (Київ 2018) 17-19.

²⁷² Автор підрозділу – Андрушко Андрій Васильович, кандидат юридичних наук, доцент, Ужгородський національний університет.

²⁷³ Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_015?lang=uk

За 2013 рік органами прокуратури обліковано 130 випадків торгівлі людьми, у 2014 зареєстровано 118, у 2015 – 110, у 2016 – 114, у 2017 – 340, у 2018 – 268, за 10 місяців 2019 року – 301 такий злочин.²⁷⁴

Статистичні дані Генеральної прокуратури України не містять інформації про кількісні показники торгівлі людьми залежно від форми експлуатації людини. Такі відомості можна отримати із статистики, що її веде представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. Протягом останнього десятиліття МОМ фіксує зміну кількісних показників сексуальної і трудової експлуатації. Так, якщо у 2009 році кількість зареєстрованих МОМ випадків сексуальної експлуатації становила 51%, а трудової – 44%, то в 2018-му ситуація змінилася кардинально: 7% становила сексуальна експлуатація, 86% – трудова. При цьому частка інших форм експлуатації людини незмінно залишається незначною.²⁷⁵

Разом з тим здійснене нами дослідження не підтверджує вказаної тенденції. Аналіз доступної емпіричної бази (матеріалів 300 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 до 2019 року) засвідчує, що торгівля людьми, вчинювана з метою експлуатації у формі примусової праці, – друга за поширеністю (після сексуальної) форма експлуатації людини серед тих, на які законодавець вказує в ч. 1 примітки до ст. 149 Кримінального кодексу (далі – КК) України. Підтверджує даний факт також аналіз 390 вироків, розміщених в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Варто при цьому наголосити на двох моментах. По-перше, вказаний факт залишався незмінним упродовж всього зазначеного вище періоду. По-друге, звертає на себе увагу різниця між цими формами експлуатації (чисельність випадків сексуальної експлуатації перевищує 80%, тоді як кількість фактів експлуатації у формі примусової праці не сягає й 10%).

²⁷⁴ Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. *Офіційний сайт Генеральної прокуратури України*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

²⁷⁵ Протидія торгівлі людьми в Україні. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2018 р. *Програма протидії торгівлі людьми. Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні*. URL: <http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/IOM%20VoT%20Statistics%20UkDecember2018%20-%20fin.pdf>

Немає сумнівів в тому, що значна частина випадків торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, залишається латентною. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що потерпілі іноді не заявляють у правоохоронні органи про те, що стали жертвою торгівлі людьми, оскільки не вірять, що правоохоронці зможуть їм допомогти (тим більше, якщо стали жертвою експлуатації за кордоном), іноді ж побоюються реалізації висловлених стосовно них погроз, якщо повідомлять комусь про те, що змушені були примусово працювати. Так, наприклад, Жашківський районний суд Черкаської області встановив, що неповнолітня, яку кілька місяців примушував працювати у своєму домогосподарстві чоловік ромської національності, протягом місяця не зверталася до міліції, оскільки боялась фізичної розправи з його боку. Врешті до правоохоронних органів з цього приводу звернувся батько потерпілої²⁷⁶.

На підставі вивчення матеріалів 20 кримінальних проваджень розглянемо особливості особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці. Всього автором узагальнено дані, що стосуються 36 засуджених за вказане посягання.

Зупинимося спершу на соціально-демографічних ознаках, що характеризують особу злочинця, до яких традиційно відносять стать, вік, освітній рівень, сімейний стан, зайнятість, національну приналежність тощо. Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що абсолютну більшість засуджених за розглядуваний злочин складають чоловіки (80,6%); кількість засуджених жінок, таким чином, становить лише 19,4%. При цьому варто зазначити, що у всіх проаналізованих випадках вчинення даного злочину жінки діяли не самостійно, а в співучасті з чоловіками. Переважання кількості чоловіків серед засуджених за цей злочин певною мірою пов'язане з необхідністю контролю за діями експлуатованих, потребою застосування фізичного насильства у разі їх непослуху, відмови від подальшої праці, намагання втекти.

Вік засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці, у процентному відношенні розподілився так:

²⁷⁶ Архів Жашківського районного суду Черкаської обл. за 2014 рік. Справа № 2304/2043/12.

до 18 років – 0%, від 18 до 24 років – 13,9%, 25–29 років – 30,6%, 30–39 років – 33,3%, 40–49 років – 8,3%, 50–59 років – 5,6%, 60 років і старше – 8,3%. Таким чином, при вчиненні розглядуваного посягання найбільш кримінально активними є особи у віці від 25 до 39 років. Звертає на себе увагу те, що вчинення даного злочину не є характерним для неповнолітніх осіб. Що стосується осіб найстаршої вікової категорії, то усі вони діяли у співучасті з молодшими особами і, як правило, були менш активними при вчиненні розглядуваного посягання.

Інформація про освітній рівень засуджених за цей злочин, на жаль, не завжди наявна в матеріалах кримінальних проваджень. Відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 80,6% засуджених. Серед цих осіб найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту, – 51,7%. Найменше тих, хто не мав жодної освіти, – 3,4%. Неповну середню освіту мали 10,3%, середню спеціальну – 10,3%, вищу – 17,2%, незакінчену вищу – 6,9% осіб. Звертає на себе увагу доволі велика кількість осіб з вищою освітою, що, на наш погляд, певною мірою пов'язано зі специфікою аналізованого посягання, зокрема необхідністю детального прорахунку всіх етапів злочинної поведінки. Доводиться також констатувати, що в сучасних складних економічних умовах чимало осіб з вищою освітою не можуть себе реалізувати в законних сферах діяльності, у зв'язку з чим шукають альтернативних шляхів швидкого збагачення. Крім цього, є підстави для висновку, що наявність вищої освіти у деяких засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці (утім, не лише за цей злочин), є формальністю, тобто свідчить тільки про наявність у них відповідного диплома, а не підтверджує фактичний високий рівень у них культури, світогляду, моральних принципів та ціннісних орієнтацій. Окреслений стан речей, вочевидь, можна пояснити зниженням якості освіти, що відбувається в Україні протягом останніх десятиліть.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що половина (50%) засуджених за розглядуваний злочин ніде не працювали, 30,6% на момент його вчинення займалися підприємницькою діяльністю (з них 13,9% займалися фермерським господарством), 13,9% були найманими працівниками, 2,8% – пенсіонерами, 2,8% – студентами вищих навчальних за-

кладів. Зауважимо, що свою професійну діяльність особи, засуджені за розглядуваний злочин, іноді використовували для вчинення торгівлі людьми з метою експлуатації у формі примусової праці. Так, наприклад, Попаснянський районний суд Луганської області засудив заступника директора будинку-інтернату для громадян похилого віку та інвалідів, котрий, використовуючи своє службове становище та діючи всупереч інтересам служби, усвідомлюючи, що не має права виділяти підопічних для виконання будь-яких робіт і взагалі виводити їх за межі інтернату, за неправомірну вигоду двічі передав раніше незнайомому чоловіку чотирьох інвалідів II групи для виконання ними підсобних робіт за межами інтернату²⁷⁷.

Серед засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці, 66,7% перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах, 33,3% не перебували у шлюбі. 38,9% осіб, які вчинили даний злочин, мали на утриманні неповнолітніх дітей. Зазначимо, що співучасниками аналізованого посягання іноді стають особи, що перебувають у родинних відносинах. Наприклад, Мелітопольський міськрайонний суд Запорізької області встановив, що до складу організованої групи, учасники якої вербували, переміщали, переховували, утримували десятьох людей з метою трудової експлуатації на сільськогосподарських роботах, входили батько з матір'ю та двоє їхніх повнолітніх синів²⁷⁸.

Певний інтерес становлять дані, які стосуються громадянства засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що 94,4% осіб, які вчинили вказаний злочин, були громадянами України. Громадянами інших держав (Республіки Молдова) були лише 2,8% засуджених за розглядуване посягання. Ще 2,8% засуджених були особами без громадянства. Наведені дані, серед іншого, засвідчують той факт, що до відповідальності за цей злочин, як правило, притягаються лише громадяни України, котрі діяли на території України, тоді як іноземні учасники злочинних об'єднань

²⁷⁷ Архів Попаснянського районного суду Луганської обл. за 2011 рік. Справа № 1-253/11/1222.

²⁷⁸ Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-31/2012.

зазвичай залишаються безкарними. Серед засуджених за розглядуване посягання 77,7% були українцями, 8,3% – циганами, 5,6% – росіянами, 2,8% – молдованами, 2,8% – вірменами, 2,8% – пакистанцями.

Як відомо, для розуміння специфіки особи злочинця однією з найважливіших є його кримінально-правова характеристика.

Торгівля людьми з метою експлуатації у формі примусової праці вчиняється з корисливих мотивів. Разом з тим це не означає, що винна у вчиненні даного злочину особа не може керуватись й іншими спонуканнями. Приміром, аналіз матеріалів кримінальних проваджень дозволяє стверджувати, що в ряді випадків злочинці керувались також мотивом самоствердження, на що, зокрема, вказує їхнє намагання вищитись перед іншими особами, котрі не можуть себе захистити, перебувають у уразливому стані, підпорядкувати їх своїй волі.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що торгівля людьми з метою експлуатації у формі примусової праці в переважній більшості випадків вчиняється у співучасті: групою осіб за попередньою змовою – 38,9%, організованою групою – 41,7%. Втім необхідно зазначити, що майже кожен п'ятий (19,4%) такий злочин вчиняється одноосібно. Наприклад, Звенигородський районний суд Черкаської області засудив чоловіка ромської національності, котрий шляхом обману та з використанням уразливого стану почергово завербував трьох осіб, які перебували у скрутному матеріальному становищі, а потім, перемістивши їх до свого домоволодіння, застосував до них фізичне та психічне насильство й примусив безоплатно виконувати сільськогосподарські роботи та роботи по господарству, при цьому здійснював систематичний нагляд за ними для запобігання можливій втечі²⁷⁹. Варто також зауважити, що в окремих випадках цей злочин вчиняється з використанням інших осіб, які не усвідомлюють протиправний характер дій злочинців. Приміром, учасники організованої групи, засуджені Мелітопольським міськрайонним судом Запорізької області за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації на сільськогосподарських роботах, домовлялися з

²⁷⁹ Архів Звенигородського районного суду Черкаської обл. за 2014 рік. Справа № 694/426/13-к.

таксистами, котрі не знали про їх злочинну діяльність, аби ті повідомляли їм про осіб без визначеного місця проживання, схильних до бродяжництва, які шукають низькооплачувану роботу²⁸⁰.

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що до кримінальної відповідальності за розглядуване посягання найчастіше притягаються особи, що здійснювали вербування, переміщення та передачу людини з метою експлуатації (зазначимо, що нерідко це одна й та ж особа). У жодному випадку не було засуджено учасників злочинних об'єднань, котрі діяли на території інших держав.

Серед осіб, засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці, непогашену або незняту судимість мали лише шестеро (19,4%). Таким чином, абсолютна більшість (80,6%) осіб на момент вчинення ними розглядуваного злочину судимості не мала. Серед раніше засуджених троє (50%) осіб мали одну судимість, одна особа (16,7%) – дві судимості, дві особи (33,3%) – три судимості. В більшості випадків попередні судимості отримані за корисливі злочини проти власності (зокрема, за крадіжки, грабежі, розбої, вимагання, шахрайства). Лише одна особа мала попередню судимість за торгівлю людьми.

Злочинном, супутнім торгівлі людьми, вчиненій з метою експлуатації у формі примусової праці, є діяння, передбачене ст. 357 КК України. Пов'язано це з тим, що у потерпілих зазвичай забирають паспорти, чим обмежують можливість їхнього пересування.

Призначаючи покарання засудженим за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці, суди нерідко враховують наявність характеристики про особу винного, видану за місцем проживання, роботи чи за місцем попереднього відбування покарання. Наявність позитивної характеристики суд врахував щодо 63,9% засуджених, посередньої – щодо 2,8%, негативної – також щодо 2,8% осіб. Таким чином, переважна більшість засуджених за цей злочин характеризується позитивно. У зв'язку з цим можна констатувати, що частина

²⁸⁰ Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-31/2012.

осіб, які вчиняють розглядуваний злочин, в кримінологічному сенсі є людьми добропорядними, на що вказує також незначна кількість серед них осіб з непогашеною або незнятою судимістю. З іншого ж боку, є підстави вважати, що частина цих характеристик містила недостатньо об'єктивні дані, пов'язані з формальним виконанням обов'язку особами, які видали ці характеристики. Так, наприклад, за місцем проживання позитивно характеризувався О., який згідно з показами десяти потерпілих від розглядуваного злочину вирізнявся садистськими нахилами, жорстоко бив працівників за будь-який непослух, катував їх та систематично принижував²⁸¹.

Показово, що переважна більшість (77,8%) засуджених за цей злочин свою вину у вчиненому не визнали і не розкаялися. Більше того, немало засуджених, попри наявні докази, стверджували, що їх дії не виходили за рамки звичайних трудових відносин, що до праці вони нікого не примушували, свободи пересування не позбавляли, фізичного та психічного насильства не застосовували, заробітну плату виплачували тощо. Лише 22,2% засуджених щиро розкаялися в інкримінованому їм діянні. Значимо також, що тільки 19,4% засуджених за цей злочин добровільно відшкодували завдані ними збитки.

Призначаючи покарання, суди іноді формально ставляться до врахування особливостей особи винного, звертаючи увагу лише на наявність позитивної, посередньої чи негативної характеристики, а також на те, що особа не перебуває на обліку в наркологічному або психоневрологічному диспансерах. Поміж інших характеристик особи винного, що враховувались судами, – молодий або похилий вік засудженого, наявність чи відсутність судимості, особа не притягалася до адміністративної відповідальності, тяжких наслідків від вчиненого злочину не настало, наявність постійного місця проживання, наявність на утриманні неповнолітніх дітей та/чи батьків похилого віку, відсутність матеріальних та моральних претензій з боку потерпілих, наявність хронічних захворювань тощо.

²⁸¹ Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012.

Серед обставин, які пом'якшують покарання, що найчастіше враховувались судами при призначенні покарання засудженим за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці: наявність позитивної характеристики, щире каяття, наявність на утриманні неповнолітніх дітей, добровільне відшкодування завданих збитків, відсутність тяжких наслідків, заподіяних злочином. Крім цього, в окремих випадках суди враховували як пом'якшуючі покарання обставини визнання своєї вини, активне сприяння розкриттю злочину, відсутність попередніх судимостей, вчинення злочину особою молодого віку, вчинення злочину особою похилого віку, незадовільний стан здоров'я, вчинення злочину вперше, наявність на утриманні непрацездатної матері, те, що особа є потерпілою від аварії на ЧАЕС. Щодо 13 осіб (36,1%) суди констатували відсутність обставин, які пом'якшують покарання. Варто також зазначити, що нерідко суди враховують одну й ту обставину і як характеристику особи винного, і як обставину, що пом'якшує покарання. Так, приміром, Соснівський районний суд м. Черкаси, призначаючи покарання В., двічі (як характеристику особи винного і як пом'якшуючу покарання обставину) врахував те, що він позитивно характеризується за місцем проживання та місцем відбування попереднього покарання, а також те, що на утриманні в нього знаходиться неповнолітня дитина, що у підсумку дозволило суду дійти висновку про доцільність призначення В. більш м'якого покарання, ніж передбачено законом²⁸².

Зазначимо, що суди в жодному випадку не встановили обставин, які обтяжують покарання. В одному випадку суд слушно підкреслив, що не враховує як обтяжуючу покарання обставину повторність, на яку вказав орган досудового розслідування, оскільки повторність є кваліфікуючою ознакою даного злочину²⁸³.

Усім 36 засудженим за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці, суд призначив покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Суди призначали вказаний вид покарання на такі строки: 5 років – 32 особам (88,9%), 3 роки 6 місяців – 2 особам

²⁸² Архів Соснівського районного суду Черкаської обл. за 2012 рік. Справа № 1-112/12.

²⁸³ Архів Чутівського районного суду Полтавської обл. за 2012 рік. Справа № 1630/690/2012.

(5,6%), 3 роки – 1 особі (2,8%), 1 рік 6 місяців – 1 особі (2,8%). Лише двом особам суд призначив додаткове покарання у виді конфіскації частини майна. Більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, суди призначили 9 особам (25%). До реального відбування покарання засуджені 11 осіб (30,6%), звільнені від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України) 24 особи (66,7%). Ще одна особа звільнена від відбування покарання на підставі ст. 79 КК України. Таким чином, до реального відбування покарання за розглядуваний злочин суди засуджують лише кожного третього винного. Видається, що відповідну практику навряд чи можна виправдати. Зазначимо також, що в окремих випадках на надмірну м'якість призначеного покарання звертають увагу апеляційні суди. Так, наприклад, Апеляційний суд Житомирської області скасував вирок Малинського районного суду Житомирської області в частині призначення покарання та ухвалив у цій частині новий вирок. Апеляційний суд підкреслив, що суд першої інстанції, який із застосуванням ст. 69 КК України призначив учасникам організованої групи, котрі вчинили торгівлю людьми з метою їх експлуатації у формі примусової праці, покарання у виді позбавлення волі строком на 5 років кожному та на підставі ст. 75 КК звільнив їх від відбування покарання з випробуванням, не повною мірою врахував тяжкість вчиненого злочину, особу винних та інші обставини справи. У зв'язку з цим апеляційний суд зробив обґрунтований висновок про те, що призначене судом першої інстанції покарання є явно несправедливим через надмірну м'якість та не відповідає ступеню тяжкості вчиненого злочину та особам засуджених²⁸⁴.

Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що особам, які вчиняють розглядуване посягання, притаманні такі морально-психологічні риси як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, в тому числі шляхом експлуатації інших людей, неадекватна (завищена або занижена) самооцінка, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а подеколи й жорстокість. У спеціальній літературі справедливо зазначається, що

²⁸⁴ Вирок Апеляційного суду Житомирської обл. від 4 вересня 2014 р. (справа № 0614/3005/2012). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58467486>

«торговці людьми розглядають своїх жертв як товар, який підлягає вербуванню, перевезенню й наступній експлуатації, а свою діяльність – як бізнес».²⁸⁵

Таким особам притаманні також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших, в тому числі шляхом обману. Зазначимо, що, переломлюючись через призму потреб та інтересів особистості, за певних умов зазначені морально-психологічні риси стають підґрунтям для формування мотиву злочинної поведінки.

На підставі викладеного можемо розробити **кримінологічний портрет особи злочинця, який вчиняє торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці**: це раніше не судимий (80,6%) чоловік (80,6%), громадянин України (94,4%) у віці 25–39 років (63,9%), з повною загальною середньою освітою (51,7%), що ніде не працює (50%) або ж займається підприємницькою діяльністю (30,6%), перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (66,7%), якому притаманні такі негативні риси як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших.

На підставі матеріалів 20 кримінальних проваджень розглянемо також особливості характеристики жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці. Автором узагальнено дані, що стосуються 124 потерпілих від вказаного посягання.

За нашими даними, серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, 81,5% – особи чоловічої статі, 18,5% – жіночої. Натомість за даними МОМ, кількість осіб чоловічої статі поміж жертв несексуальної експлуатації за 2018 рік становила 66%, жіночої – 34%²⁸⁶. Переважання осіб чоловічої статі серед жертв торгівлі

²⁸⁵ Левченко, О.П. (Ред.). (2009). Торговля людьми и легализация преступных доходов. Вопросы противодействия : научно-практич. пособие. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 271 с. С. 47.

²⁸⁶ Протидія торгівлі людьми в Україні. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2018 р. Програма протидії торгівлі людьми. Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. URL: <http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/IOM%20VoT%20Statistics%20UkDecember2018%20-%20fin.pdf>

людьми, вчиненої з розглядуваною метою, пояснюється, зокрема, видами робіт, на яких здебільшого доводиться працювати таким особам (будівельні, важкі сільськогосподарські роботи).

Розподіл потерпілих від аналізованого злочину залежно від їхнього віку, за нашими даними, виглядає таким чином: до 18 років – 7,3%, від 18 до 30 років – 54,8%, від 30 до 40 років – 24,2%, від 40 до 50 років – 9,7%, понад 50 років – 4%. Отже, абсолютну більшість жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, становлять особи найбільш активного працездатного віку.

Громадянство України мали 85,5% жертв розглядуваного злочину, громадянство інших держав – 15,5%. Серед останніх – громадяни Китаю (11,3%) і Пакистану (3,2%). У зв'язку з цим необхідно зазначити, що Україна – не лише країна походження, а й країна призначення жертв торгівлі людьми. Так, наприклад, Малинський районний суд Житомирської області засудив двох учасників організованої групи, які вчинили розглядуване діяння щодо чотирьох громадян Ісламської Республіки Пакистан. Суд встановив, що один із співучасників, будучи громадянином Пакистану, підшукував на території цієї держави людей, які шукали роботу, пропонував їм допомогу у працевлаштуванні в Україні, повідомляючи при цьому неправдиві відомості про сприятливу економічну ситуацію в Україні, обіцяючи у зв'язку з цим швидкий та достатньо великий заробіток. Після оформлення відповідних документів та прибуття громадян Пакистану до України, користуючись тим, що потерпілі не орієнтувались в чужій країні, не знали мови, а також перебували у скрутному матеріальному становищі, учасники організованої групи примушували їх до роботи на підприємстві з переробки каменю, а гроші, отримані в результаті експлуатації їх праці, привласнювали собі²⁸⁷.

Певний інтерес становлять дані про сімейний стан жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці. Відповідну інформацію вдалося отримати лише стосовно 82 потерпілих.

²⁸⁷ Архів Малинського районного суду Житомирської обл. за 2014 рік. Справа № 0614/3005/2012.

Лише 35,4% жертв вказаного посягання перебували у шлюбі (офіційно зареєстрованому або фактичному).

Інформацію про освітній рівень потерпілих вдалося отримати лише стосовно 77 осіб. Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, 9,1% осіб мали неповну середню освіту, 53,2% – повну загальну середню, 35,1% – середню спеціальну, 2,6% – вищу і незакінчену вищу. Наявна статистика МОМ не диференціює освітній рівень постраждалих від торгівлі людьми залежно від форми експлуатації. За даними МОМ, розподіл постраждалих від торгівлі людьми за рівнем освіти за період з 2007 до грудня 2018 року виглядає таким чином: неповну середню освіту мали 16%, повну середню – 13%, технічну – 51%, вищу – 18%, інше – 2%.²⁸⁸

Усі 100% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, до моменту скоєння стосовно них цього злочину ніде не працювали і мали складне матеріальне становище. Окремі з вказаних осіб не мали постійного місця проживання, займалися жебрацтвом, систематично зловживали спиртними напоями. Саме цими факторами був обумовлений уразливий стан більшості потерпілих від розглядуваного посягання.

Таким чином, попри проаналізовані вище відмінності в соціально-демографічних ознаках, що характеризують жертв розглядуваного злочину як конкретну особистість, можна виокремити рису, іманентно притаманну усім без винятку потерпілим від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, – уразливий стан, в якому перебувають ці особи. Вказаний стан зумовлений передовсім відсутністю у них роботи, перебуванням їх у скрутному матеріальному становищі. Підкреслимо, що уразливий стан, в якому перебуває особа, свідчить про її підвищену віктимність – високу ймовірність стати жертвою торгівлі людьми. У цьому зв'язку Кременецький районний суд Тернопільської області підкреслив, що «згода потерпілих на роботу в парниках була не добровільною, а вимушеною, зумовленою уразливим становищем внаслідок збігу об'єктивних тяжких особистих та сімейних

²⁸⁸ Протидія торгівлі людьми в Україні...

обставин, що істотно обмежувало їх у можливості вільного вибору та не відповідало їхнім справжнім інтересам».²⁸⁹

Торгівля людьми, в тому числі з метою експлуатації у формі примусової праці, не є одномоментною дією, вона становить собою доволі складний і багатоетапний процес, метою якого є експлуатація жертви. Стаття 149 КК України передбачає відповідальність за саму по собі торгівлю людьми, а так само за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. У цьому зв'язку Н.В. Сметаніна слушно підкреслює, що особливості віктимної поведінки жертви існують на кожному із зазначених етапів²⁹⁰. Утім найбільшою мірою вказане стосується вербування людини, а також її експлуатації.

Вивчення доступної емпіричної бази засвідчило, що вербування жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, найчастіше здійснюється на вулицях населених пунктів в ході безпосереднього спілкування між вербувальником та жертвою. Лише в окремих випадках для вербування працівників використовувалися друковані оголошення про прийом на роботу з номером телефону контактної особи. Виявивши осіб, які перебувають в уразливому стані, зумовленому скрутним матеріальним становищем, збігом тяжких особистих, сімейних або інших обставин, вербувальники повідомляють їм неправдиві відомості про вигідні умови праці. Таким чином, невід'ємним атрибутом вербування є обман потерпілої особи. Вербувальники обіцяють жертвам неважкі умови праці, належні умови проживання, повноцінне харчування, нормований робочий день, вихідні дні, високооплачувану роботу, можливість у будь-який час безперешкодно повернутися додому. Найчастіше жертв, котрі перебувають у скрутному матеріальному

²⁸⁹ Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.

²⁹⁰ Голіна, В. В., Головін, Б. М. (Ред.). (2017). Віктимологія : навч. посіб. Харків: Право, 308 с. С. 240.

становищі, не доводиться довго вмовляти. Більше того, будучи перекоханими у вигідності пропозиції, останні нерідко пропонують приєднатися до них своїм знайомим, друзям та близьким родичам. Так, наприклад, завербована для роботи на теплицях в Росії жінка взяла із собою своїх дітей, в тому числі й неповнолітню дочку, перед тим запитавши вербувальницю, чи можна ї їм поїхати на роботу, на що та погодилась²⁹¹.

Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці, зазвичай передбачає переміщення жертви. Найчастіше «перевізником» є вербувальник, який перевозить жертву прямо до місця експлуатації, або ж (як правило, у разі, коли експлуатація відбуватиметься за кордоном) передає її іншій особі після перетину державного кордону.

Кінцевим етапом торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації, у формі примусової праці, є трудова експлуатація. Цей етап характеризується найістотнішими особливостями (порівняно з іншими формами експлуатації).

Більшість (59,7%) жертв торгівлі людьми, вчиненої з розглядуваною метою, експлуатували в Україні, 40,3% – в інших країнах. При цьому це всього дві країни – Росія (31,4%) та Чехія (8,9%). У даному контексті зазначимо, що перелік країн призначення жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, набагато довший. Варто також зауважити, що в окремих випадках потерпілих обманули навіть про місце роботи. Так, Приморський районний суд м. Одеси встановив, що потерпілим обіцяли високооплачувану роботу зі збору яблук в одному з районів Одеської області, однак привезли до кордону з Росією, де заявили, що плани змінилися і працювати вони будуть на території Російської Федерації²⁹².

Интерес становить також інформація про вид робіт, що їх примусово виконували жертви розглядуваного посягання. Сільськогосподарські роботи виконували 42% потерпілих, на будівництві були зайняті 24,2%, в садовому господарстві – 9,7%, на підприємстві з виготовлення меблів – 8,9%, на підприємстві з переробки каменю – 3,2%, на сміттє-

²⁹¹ Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.

²⁹² Архів Місцевого Приморського районного суду м. Одеси за 2011 рік. Справа № 1-413/11.

звалищі змушені були працювати 6,5% осіб, прибирати територію довелося 3,2% потерпілих, працювати по домашньому господарству – 2,4%.

Жертвам торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, доводиться важко працювати, нерідко у складних погодних умовах. Робочий день зазвичай триває 11–15 годин, іноді більше. Так, один із потерпілих від розглядуваного злочину стверджував, що «роботи було постійно багато і вдень, і вночі, відпочивати не можна було й хвилини, зробив одне, відразу потрібно братися за іншу роботу; на сон залишалось приблизно дві години».²⁹³

Потерпілих від розглядуваного посягання експлуататори нерідко карають за неякісно виконану роботу, за будь-який непослух. Майже у кожному проаналізованому випадку до жертв застосовувалась система санкцій за навіть найменші допущені ними порушення. Приміром, Коростенський міськрайонний суд Житомирської області встановив, що на чеському підприємстві, для роботи на якому обманним шляхом завербували одинадцять громадян України, була налагоджена система штрафів таким чином, щоб під будь-яким приводом не оплачувати виконану ними роботу; працівникам доводилось працювати лише за їжу та житло, деяка робота не оплачувалась взагалі²⁹⁴. В іншому випадку працівників, що якимось провинилися, позбавляли їжі та сигарет²⁹⁵.

Жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, експлуатували протягом різного часу: менше доби – 3,2%, від 3 до 7 діб – 2,4%, від 7 діб до 1 місяця – 9,7%, від 1 до 3 місяців – 38%, від 3 до 6 місяців – 38,7%, понад 6 місяців – 8%. Таким чином, переважну більшість жертв даного злочину експлуатували більше одного місяця. Цього часу було достатньо, аби частина потерпілих, не отримавши заробітну плату за свою роботу, усвідомила, що їх обманули. Ще частина потерпілих продовжувала сподіватися, що зароблене їм сплатять, до останнього.

²⁹³ Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012.

²⁹⁴ Архів Коростенського міськрайонного суду Житомирської обл. за 2012 рік. Справа № 1-54/11.

²⁹⁵ Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-31/2012.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що жертви торгівлі людьми, вчиненої з розглядуваною метою, змушені були проживати у непристосованих приміщеннях (підвалах, сараях, вагончиках, корівниках тощо), їх погано годували (зокрема, зіпсованими продуктами), в багатьох випадках їм доводилось недоїдати. Так, наприклад, Кременецький районний суд Тернопільської області підкреслив, що «про умови трудової експлуатації потерпілих свідчить понадурочний характер праці, небезпечні умови праці, відсутність спецодягу та засобів охорони праці, надзвичайна задуха у теплу пору року, антисанітарія як на місці роботи, так і у місці проживання, відсутність можливості помитися чи скористатися туалетом, відсутність ліжок для відпочинку, розміщення чоловіків та жінок разом у нежитловому приміщенні»²⁹⁶. Один із потерпілих від досліджуваного посягання розповідав:

*«Спали ми без постелі, в бруді, в постійних протягах, позбавлені хоча б елементарних людських умов, постійно боялись підхопити інфекційні чи інші хронічні захворювання. Ми усвідомлювали, що годують нас лише для того, аби ми змогли працювати і не більше, нерідко нас годували зіпсованим м'ясом загиблих тварин»*²⁹⁷.

У багатьох випадках винні залучали потерпілих у боргову кабалу: особи умисно ставились у становище, коли вони, ставши боржниками, змушені були працювати безкоштовно задля повернення боргу. Найчастіше такий борг був пов'язаний з коштами, що були витрачені на перевезення потерпілих до місця роботи. Приміром, Кременецький районний суд Тернопільської області встановив, що під час вербування потенційних працівників їм обіцяли, що проїзд буде безкоштовним і грошей із собою брати не потрібно, однак коли потерпілі прибули до Російської Федерації і, побачивши умови, в яких їм доведеться проживати та працювати, забажали повернутись додому, їм повідомили, що працювати доведеться доти, доки не відпрацюють вартість проїзду²⁹⁸.

²⁹⁶ Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.

²⁹⁷ Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012.

²⁹⁸ Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що до жертв розглядуваного злочину нерідко застосовується фізичне та психічне насильство. Винні застосовують його як покарання за будь-який проступок, а також з метою примушування потерпілих до роботи. Звичайним явищем є також моральні знущання над потерпілими, їх приниження та образи. Так, наприклад, Антрацитівський міськрайонний суд Луганської області, дослідивши обставини справи, змушений був констатувати, що «через систематичне приниження честі та гідності потерпілих, вони перестали відчувати себе людьми, а лише рабами, машиною без потреб і свободи. Їх позбавили будь-якої можливості боротися за свої права, знищили віру в себе, в справедливість і правопорядок у цьому світі. Через те, що тривалий час до них ставились як до тварин, на даний момент вони бояться проявити себе як люди, в них досі живе страх, побоювання просити, заперечувати чи відстоювати свою точку зору, їх перетворили на безвольних, жалюгідних істот»²⁹⁹.

В окремих випадках до жертв застосовують й інші засоби впливу, аби зламати їх волю та примусити до важкої праці. Так, наприклад, Луцький міськрайонний суд Волинської області встановив, що потерпілих, яких обманним шляхом вербували серед алкозалежних непрацюючих осіб без постійного місця проживання і змушували безоплатно сортувати сміття на полігоні твердих побутових відходів (сміттєзвалищі), співучасники систематично спювали неякісними алкогольними напоями, чим призводили до психологічного зламу особистості та пригнічення волі до будь-якого опору³⁰⁰.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що чимало жертв трудової експлуатації протягом якогось часу продовжують сподіватися, що невдовзі все зміниться і заробітну плату їм нарешті виплатять, а тому й далі важко працюють. Лише втративши останню надію, вони намагаються втекти від своїх експлуататорів. Разом з тим втікачів нерідко повертають назад, при цьому жорстоко карають за таку зухвалість. Приміром, Мелітопольський міськрайонний суд Запорізької області встановив,

²⁹⁹ Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012.

³⁰⁰ Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2013 рік. Справа № 161/5292/13-к.

що після повернення потерпілих, які зуміли втекти, винні жорстоко били їх перед іншими експлуатованими особами, котрі сприймали такі дії як загрозу застосування до них аналогічного насильства у разі невдалої втечі³⁰¹.

Можливості покинути експлуататорів у потерпілих немає не тільки через постійний контроль за ними та загрозу фізичної розправи. Майже у всіх проаналізованих випадках у жертв забирали паспорти, що пояснювалося, як правило, необхідністю оформлення трудового договору з роботодавцем або ж для придбання сім-карти місцевого оператора мобільного зв'язку. В багатьох випадках жертви, навіть зрозумівши, що їх обманули і обіцяних за роботу грошей не заплатять, продовжували працювати, оскільки не мали грошей на дорогу, працювали в чужій країні, в якій погано орієнтувалися, або ж боялися звертатися до правоохоронних органів через порушення міграційного законодавства.

50% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, були звільнені працівниками правоохоронних органів, 21,8%, не витримавши умов проживання та роботи, втекли від своїх експлуататорів, ще 28,2% осіб відпустили злочинці, усвідомивши, прирізом, загрозу викриття їх злочинної діяльності.

Більшості (59,7%) потерпілих за виконану ними роботу взагалі не було виплачено зароблених грошей; вони працювали лише за їжу та дах над головою. Заробітна плата, однак не в повному обсязі, була виплачена 40,3% осіб. Наприклад, працівники, які кілька місяців працювали на будівництві в Російській Федерації, отримали за свою роботу по 3–7 тисяч рублів кожен, хоча вербувальники обіцяли їм щомісячний заробіток у 1000 доларів США³⁰².

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що в більшості випадків на момент судового розгляду потерпілі не мали жодних претензій до підсудних, оскільки ті розраховувалися з ними, відшкодували завдані їм збитки. Зауважимо також, що потерпілі переймаються передусім тим, як отримати зароблене, а не покарати своїх кривдників, а тому нерідко про-

³⁰¹ Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-31/2012.

³⁰² Архів Щорського районного суду Чернігівської області за 2014 рік. Справа № 732/281/14.

сять суд суворо не карати останніх. Майже в половині випадків в рамках кримінального провадження потерпілі заявляли цивільний позов про відшкодування завданої їм матеріальної та моральної шкоди. Суди переважно повністю або частково задовольняли такі позови.

Серед детермінант торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, визначальне значення мають детермінанти соціально-економічного характеру. Як відомо, головною причиною, яка штовхає людей на пошук роботи за кордоном, де зрештою вони стають жертвами експлуатації, є безробіття на батьківщині, низький рівень оплати праці та пов'язана з ними бідність. За даними Державної служби статистики, у 2018 році кількість безробітних в Україні становила 1578,6 тис. осіб з числа працездатного населення країни (рівень безробіття – 8,8%)³⁰³. Таким чином, майже кожен десятий працездатний мешканець України – безробітний. При цьому варто мати на увазі, що відповідні дані не враховують тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Необхідно підкреслити, що наявність роботи в Україні не є запорукою безбідного існування. З огляду на це бідність в Україні має кардинальні відмінності від бідності, притаманної високорозвинутим країнам та країнам, що розвиваються. Експерти зазначають, що бідність працюючих, у тому числі висококваліфікованих, є унікальним явищем серед країн із середнім рівнем доходу, до яких Україну відносять міжнародні інституції³⁰⁴. Як відомо, заробітна плата в Україні – найнижча у Європі. Станом на сьогодні в країні існує глибока диспропорція між високою вартістю життя і низькою ціною праці³⁰⁵. У зв'язку з цим найнижчою у Європі є й середня купівельна спроможність українців, про що свідчать дані аналітичної компанії GfK, яка щорічно проводить дослідження ку-

³⁰³ Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/eans/eans_u/arch_bnsmv_u.htm

³⁰⁴ Коваль, Н.В. Соціально-економічна нерівність в Україні та світі: проблеми оцінювання та шляхи їх вирішення. (2016) 2 *Економіка та держава* 48.

³⁰⁵ В Україні найнижчі зарплати в Європі. *Корреспондент.net*. 11 квітня 2019 р. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4085455-v-ukraini-nainyzhchi-zarplaty-v-yevropi-rada>

півельної спроможності серед 42 країн. Згідно з останнім її дослідженням, після сплати обов'язкових платежів європейці в середньому витрачають 14 739 євро (408,4 тис. грн), тоді як українці – лише 1830 євро (близько 50,7 тис. грн). Лідером рейтингу є Ліхтенштейн з середньою купівельною спроможністю 67 550 євро (1,87 млн грн.), що у 37 (!) разів більше, ніж в Україні³⁰⁶.

Однією з категорій населення, стосовно якої можна стверджувати про існування підвищених ризиків стати жертвою торгівлі людьми, є внутрішньо переміщені особи³⁰⁷, адже частина таких осіб перебуває у скрутному матеріальному становищі і їм доводиться погоджуватись на сумнівні пропозиції щодо працевлаштування, аби вижити в чужих для них містах. Стикнувшись з матеріальними труднощами, окремі із внутрішньо переміщених осіб зважуються їхати на заробітки до Росії. Однак саме ця країна для громадян України є країною особливого ризику. За даними українського представництва МОМ, МВС України та правозахисної організації «Ла Страда-Україна», абсолютна більшість громадян України стали жертвами трудової експлуатації саме в Росії³⁰⁸.

Одним із важливих чинників, що сприяє потраплянню людей у ситуацію торгівлі людьми з метою експлуатації у формі примусової праці, є їх недостатня поінформованість про цю проблему, а також легковажне ставлення до можливих наслідків сумнівного працевлаштування. Так, згідно із соціологічним дослідженням, що його провела громадська організація «Ла Страда-Україна» спільно з українськими та німецькими партнерами, 8% переселенців погодилися б на будь-яку роботу за кор-

³⁰⁶ Найгірша в Європі купівельна спроможність: українці витрачають у 37 разів менше, ніж лідери рейтингу. УНІАН. 22 жовтня 2019 р. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/10728036-naygirsha-v-yevropi-kupivelnna-spromozhnist-ukrajinci-vitrachayut-u-37-raziv-menshe-nizh-lideri-reytingu.html>

³⁰⁷ Андрушко, А.В. Внутрішньо переміщені особи як потенційні жертви торгівлі людьми. В: (О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Менджул, ред.) *Здійснення та захист прав внутрішньо переміщених осіб*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (20 квітня 2018 р., м. Ужгород) (РІК-У 2018) 138–141.

³⁰⁸ Стадник, Г. Переселенці – серед потенційних жертв торговців людьми. *Deutsche Welle*. 10 квітня 2015 р. URL: <http://www.dw.com/uk>; Переселенці і торгівля людьми. *Galinfo*. 13 липня 2015 р. URL: https://galinfo.com.ua/articles/chy_ryzykuyut_pereselentsi_z_donbasu_staty_zhertvamy_torgivli_lyudmy_199363.html

доном – незалежно від умов; майже 30% абсолютно нічого не знають про проблему торгівлі людьми; стільки ж не знають, куди звертатися, якщо вони потраплять у ситуацію трудової чи сексуальної експлуатації³⁰⁹.

Серед інших чинників торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, варто назвати: відмінності в економічному розвитку різних держав; активізацію внутрішньої та зовнішньої міграції населення, що викликана передусім факторами соціально-економічного характеру; низьку ефективність існуючих програм соціальної допомоги та підтримки найбільш уразливих груп населення; моральну деградацію значної частини суспільства, руйнацію позитивних ціннісних орієнтацій, відсутність поваги до прав та свобод інших людей (серед яких право на свободу та особисту недоторканність і право на повагу до людської гідності); численні проблеми розслідування таких злочинів, внаслідок чого винні у їх вчиненні особи нерідко залишаються безкарними, тощо.

На наше переконання, визначальне і стратегічне значення для успішного запобігання торгівлі людьми мають заходи загальносоціального характеру. На пріоритетності загальносоціального запобігання вказаному діянню наголошує також О.В. Лисодед, який обґрунтовано пояснює це тим, що торгівля людьми породжується передусім факторами економічного і соціального характеру, а тому спеціально-кримінологічні заходи спрацюють тут лише частково³¹⁰.

Найважливіші заходи загальносоціального характеру, що їх необхідно реалізувати, можна класифікувати на: соціально-економічні (суттєве підвищення матеріального добробуту населення, зниження рівня безробіття, зростання рівня оплати праці, протидія бідності); культурно-виховні (підвищення культурного рівня, свідомості та відповідальності громадян, формування моральної позиції, орієнтованої

³⁰⁹ Стадник, Г. Переселенці – серед потенційних жертв торговців людьми. *Deutsche Welle*. 10 квітня 2015 р. URL: <http://www.dw.com/uk>

³¹⁰ Лисодед, А.В. Общесоциальное предупреждение как перспективное направление в борьбе с торговлей людьми. В: В.В. Сташис (ред.) *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару* (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) (Вид-во «Лествиця Марії» 2002) 190.

на загальнолюдські цінності); організаційно-управлінські (проведення дієвої реформи судової влади та правоохоронних органів).

Зрозуміло, що без глибоких соціально-економічних перетворень, вливання значних бюджетних коштів, а також без залучення інвестицій в економіку створити достатню кількість нових робочих місць в Україні неможливо. Складність цієї проблеми полягає також в тому, що потрібно не просто істотно знизити рівень безробіття, а й суттєво підвищити винагороду за працю, оскільки, повторимось, наявність роботи в Україні зовсім не є запорукою безбідного існування. Необхідно також поступово вирішувати проблему гендерних диспропорцій в оплаті праці, оскільки сьогодні заробітна плата чоловіків перевищує заробітну плату жінок на 33,5%³¹¹.

Програмне значення має Стратегія подолання бідності, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р., у котрій визначені ключові завдання, що їх необхідно виконати задля подолання бідності та підвищення рівня життя в Україні. Аналіз основних напрямів, завдань і шляхів реалізації Стратегії дозволяє зробити висновок про декларативність її положень. Станом на сьогодні дохідна частина бюджету не дозволяє реалізувати наведені у Стратегії завдання, насамперед ті із них, які стосуються реального підвищення розміру заробітної плати та гідного прожиткового мінімуму. Досягнення вагомих результатів у подоланні бідності, ясна річ, можливе лише за умови проведення глибоких соціально-економічних перетворень.

Можливість забезпечити гідний життєвий рівень собі та своїй сім'ї на батьківщині виключить необхідність пошуку кращого життя за кордоном, завдяки чому мінімізуються й ризики потрапляння у ситуацію торгівлі людьми. Наразі ж серед населення необхідно проводити широку інформаційну кампанію, спрямовану на роз'яснення потенційних загроз, пов'язаних із сумнівним працевлаштуванням.

Ефективне запобігання торгівлі людьми передбачає не лише подолання соціально-економічних протиріч, а й вирішення суперечностей у

³¹¹ Стратегія подолання бідності, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80>

соціокультурній та морально-психологічній сферах суспільного життя. Доводиться констатувати, що значна частина населення України втратила суспільно корисні орієнтири та прагне насамперед матеріального збагачення.

Серед організаційно-управлінських заходів запобігання торгівлі людьми, в тому числі й вчинюваної з метою експлуатації у формі примусової праці, слід насамперед назвати проведення дієвої судової реформи та реформи правоохоронних органів. Про реальність та завершеність цих реформ свідчитиме підвищення рівня довіри населення до правоохоронної та судової системи, подолання корупції, забезпечення реалізації принципу невідворотності відповідальності.

Поміж спеціально-кримінологічних заходів запобігання торгівлі людьми варто назвати: розвиток співпраці правоохоронних органів з інститутами громадянського суспільства, посилення координації діяльності з протидії торгівлі людьми, забезпечення регулярного навчання фахівців у сфері протидії торгівлі людьми, підвищення рівня обізнаності населення про проблему торгівлі людьми, удосконалення методик розслідування даного злочину, вдосконалення Закону України «Про протидію торгівлі людьми» та ст. 149 КК України, яка передбачає відповідальність за торгівлю людьми, надання адекватної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми, активізація діяльності, спрямованої на укладення міждержавних угод про співробітництво у сфері протидії торгівлі людьми, встановлення прямих зв'язків з відповідними органами іноземних держав тощо.

Необхідно визнати, що останніми роками для протидії торгівлі людьми та мінімізації негативних наслідків вказаного явища зроблено чимало. Серед найважливіших кроків – затвердження у лютому 2016 р. Державної соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2020 року та передбачення орієнтовних обсягів її фінансування за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та інших джерел; підвищення з листопада 2016 р. одноразової фінансової допомоги постраждалим від торгівлі людьми з одного до трьох прожиткових мінімумів; збільшення вдвічі штату працівників департаменту Національної поліції, який займається боротьбою зі злочинами, пов'язаними з торгівлею

людьми. Разом з тим, на наш погляд, більшість цих заходів спрямовані на наслідки розглядуваного явища, а не на ліквідацію його глибинних причин. Не виникає сумнівів у тому, що мінімізувати проблему торгівлі людьми можна лише завдяки відчутному поліпшенню економічної ситуації в державі, створенню нових робочих місць, забезпеченню гідних умов для життя і праці. Все це, зрозуміло, можливе лише у разі здійснення в Україні глибоких соціально-економічних перетворень. Іншого шляху вирішення цієї проблеми, на наше переконання, не існує.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Законодавство

1. Конституція України у редакції від 02.02.2019 р.
2. Закон України про Конституційний Суд України від 13.07.2016 р. № 2136-VIII.
3. Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. № 2747-IV.
4. Доклад о верховенстве права, утвержденный на 86-й пленарной сессии Венецианской комиссии (Венеция, 25-26 марта 2011 г.) *Европейская комиссия за демократию через право (Венецианская комиссия)*.
5. Рекомендації Комітету Міністрів державам-членам щодо прав людини і бізнесу від 2 березня 2016 р. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c1ad4
6. *Report of the Special Representative of the Secretary-General, Protect, Respect and Remedy: A Framework for Business and Human Rights, UN Doc A/HRC/8/5, 7 April 2008.*
7. OECD, Керівні принципи ОЕСР щодо корпоративного врядування на підприємствах державної форми власності, редакція 2015 року, (OECD Publishing 2019).
8. UN CESCR, Statement on the obligations of States parties regarding the corporate sector and economic, social and cultural rights, E/C.12/2011/1.

Судові рішення

1. *Associated Provincial Picture Houses v. Wednesbury Corporation* [1947] EWCA Civ 1, [1948] 1 K.B. 223.
2. *Baker v. Canada (Minister of Citizenship & Immigration)* [1999] 2 SCR 817 (SCC).

Наукове видання

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЕКОНОМІЧНІ СВОБОДИ І ПРАВА

Монографія

За ред. проф. Михайла Савчина

Коректура: *Тамаровська Г. І.*

Комп'ютерна верстка: *Полянська Іванна*

Дизайн обкладинки: *Шанта Катерина*

Підписано до друку 23.03.2020. Формат 60x84/16. Умов. друк. арк. 13,0.
Гарнітура Myriad Pro. Папір офсетний. Зам. №828. Наклад 300 прим.

Оригінал-макет виготовлено та віддруковано:
ТОВ «РІК-У», 88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5040 від 21.01.2016 р.

П 68 **Правове регулювання та економічні свободи і права** : монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород : Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с.

ISBN 978-617-7692-74-3

У монографії визначаються юридичні підстави для втручання держави у здійснення економічних свобод, розкриваються основні критерії правового регулювання економічних свобод згідно із засадами верховенства права, пропорційності, поділу влади, розмежування питань законодавства та регуляторної діяльності держави. Приділено окрему увагу регуляторній діяльності виконавчої влади, розкрито статус і роль у цьому процесі незалежних державних агентств та основних напрямів їх діяльності. Досліджено особливості здійснення економічних свобод у зв'язку із бізнесом, у сфері ІТ-права, муніципальному та сімейному праві та в деяких інших суспільних сферах.

УДК 340:338](02.064)